

МОРАЛНИТЕ И ПРАВНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В СИСТЕМАТА НА КУЛТУРАТА

1. Социалните норми в системата на обществените отношения

Проблемът за взаимовръзките между морала и правото може да бъде изяснен на основата на генезиса и социалната същност на нормите, на тяхното място в системата на обществените отношения и в социалната дейност на хората. Нормативната структура е един от важните признаци на правовата и моралната система. Затова разбирането на социалната природа на нормативността дава възможност за изясняване на общите присъщи черти на морала и правото и на спецификата им като социални регулатори.

Понятието норма, нормативност е неотделимо от социалната дейност на хората, от техните обществени отношения, от тяхното обществено битие. Нормата не е нещо съществуващо вън от обществения живот, над обществените отношения, тя е органически вплетена в дейността на хората и изразява най-типичните и устойчиви връзки от отношения. Социалната нормативност е като универсално свойство на общественото битие, изразяващо се в предписание, установен ред, правило, образец или мерило.

Повторяемостта на явленията и събитията е проява на вътрешната закономерност на тяхното развитие. Една от формите, намираща израз на тези закономерности, е нормативността на явленията, на процесите, на взаимовръзките, която изразява обективно необходимите начини

на взаимодействие на явленията и събитията като резултат от творческата практическа дейност на хората.

Обективният характер на социалните норми се определя от следните обстоятелства:

1. Социалните норми възникват на базата на обективните потребности на социалните системи в процеса на саморегулацията, в поддържането на стабилност и ред.

2. Нормата се обособява в процеса на дейността на хората, на обективно обусловената система на производството.

3. Нормата е неотделима от отношенията на обмяната, характерът на които е също детерминиран от системата на производство и разпределение.

4. Материалните и духовните блага, явяващи се обект на обменните отношения, и то не произволно, а обусловени от икономическите и социално-културните условия¹.

От казаното следва, че социалните норми са повтарящите се и устойчиви социални връзки, възникващи в процеса на социалната дейност на хората по обмяната на материални и духовни блага и изразяващи потребността на социалните системи от саморегулация.

Изучаването на структурата на обществото от позицията на нормативността като обективно свойство на социалното битие на човека е важен път за разбиране на проявлението на закономерностите на практико-предметната дейност на хората.

Генезисът на моралните норми трябва да се търси в исторически натрупания социален опит и неговата кристализация в социално необходими, задължителни за човека норми на поведение, които са се формирали стихийно от жизненото битие, от всекидневната практика. Не е правилно природата на морала да се разглежда като автономна, откъсната от практическата дейност на хората, от тяхното реално поведение в цялото негово многообразие.

При разглеждане на генезиса на правните норми често пъти юристите не отчитат "вплетеността" на нормите в живата тъкан на обществените отношения. Особеният характер на "институционализация" на правните норми създава илюзията за "творчество" на правните постановки от законодателя, без да се съобразява с обществените отношения и с изискванията на социалната практика.

В действителност развитието на правото, на правните норми е социално-исторически процес на формиране на общи критерии, правила, мащаби, образци, стандарти и в крайна сметка на тяхната кристализация в съответстващи норми за действия и взаимодействия на хората.

Специфичната форма на "институционализация" на правните норми не бива да създава илюзия за тяхната първичност относно обществените отношения. В правото, както и във всяка нормативна система, е необходимо да се прави разлика между обективно протичащия процес на формиране на нормите, тяхното осъзнаване и изразяването им в знакови системи и символи. Очевидно е, че характеризирайки правото, трябва да открояваме, от една страна, изграждането му като система от норми и, от друга страна, да се осъзнава ролята на държавата и държавната власт за установяване на нормите и за санкциониране на хората, които не ги спазват.

2. Генезис на социалните норми и на културата

Социалните норми са важен елемент на културата. Затова тяхното формиране и усъвършенстване е свързано с възникването и развитието на културата на обществото. Разглеждането на генезиса на социалните норми в социален и културен контекст представлява несъмнен интерес поради посочената взаимовръзка.

Разработването на теорията на културата през последните години създаде условия за формиране на обща социално-философска концепция по проблемите на културата,

на нейното разглеждане в контекста на социалното развитие на обществото. Сега е възможно да се открият общите подходи към разбиране на културата, в границите на които е възможно да се решават социокултурните проблеми. На първо място е признаването на непосредствените връзки на културата с предметно-преобразователната дейност на човека. На второ място е признаването като централни проблеми на културата, определящи нейната същност, на: а) съотношението на обективно-общественото и субективно-личностното в историческия процес; б) съотношението на нормативно-ценностните и творческите характеристики на жизнената дейност на хората.

На тази основа се изгради известната позиция, според която в основата на разбирането на културата е исторически активната творческа дейност на човека. От това следва, че самият човек се проявява като субект на тази дейност. Такова разбиране изкарва на преден план ролята на личностния аспект на културата. Това дава възможност да се разглежда естественоисторическият процес на развитието като резултат от дейността на човека, създаващ разнообразие от материални и духовни ценности. В този процес става преобразуване и саморазвитие на самия човек.

Доколкото дейността на човека е невъзможна без нормиране, без създаване на еталони, на мащаби на поведение, създаващи организираност на неговата дейност, тези норми играят роля на еталони за органическо включване в културата. Може направо да се каже, че нормите се обособяват в резултат на културното творчество и заедно с начините, средствата на организация на културната дейност на човека се развиват, обогатяват се. Този подход дава възможност да се разкрие социокултурният смисъл на нормите и ценностите, тяхната роля в развитието на културните процеси, противоречивостта на нормите, отнасящи се до различните етапи на културното разви-

тие на обществото, а също така и до приемствеността на нормите, ценностите и традициите като един от механизмите, начините за формиране и обогатяване на културата. Културата обособява норми и се развива в определени нормативни граници, макар че при жизнената дейност на човечеството новите връзки и отношения не формират винаги нови норми.

Нормативната характеристика е един от важните аспекти на културата. Ценностите и нормите дават ярка представа за същността на културата на обществото, за положението на личността в него, за границите и формиите на нейната дейност, за равнището на свободата, с която разполага личността за културно творчество.

За възникването на тези норми има различни теории, посочващи едни или други причини. Една от тях сочи преживяването и еволюцията на зоологическия индивидуализъм на животинските предшественици на човека. Противоположна гледна точка е изразена в теорията за обособяването на нормите от инстинктите на животинските предшественици на човека. Тук за пример се сочат колективните норми, които се свързват със стадните инстинкти на животните. Трета гледна точка на този проблем е, че макар нормите да имат за свой източник стадните инстинкти и навици, те могат да възникнат само в социални условия. Това разбиране е сравнително най-убедително, доколкото то отчита био-социалната природа на човека.

Разбира се, не можем да се съмняваме в първоначалното проявление на социалните норми, предизвикано от инстинктивните стремежи на човека за противопоставяне на недружелюбните сили на природата. Но в основата на възникване на нормите преди всичко лежат икономическите причини. Участвайки в производството и потреблението, човек е дошъл до извода за необходимостта от регулиране и внасяне на ред, за избягване на хаоса. Зато-

ва целта при установяване на нормите е преди всичко да се осигури ред в икономическите отношения на производството и разпределението. Безспорно е, че мононормите не са резултат от целенасочена дейност на хората, а са формирани стихийно в системата на кръвнородствените връзки и отношения (род, племе и т. н.).

Преобразуването на човешкото съзнание е дало възможност за обособяването и проявяването на по-сложни връзки и зависимости. На тяхна основа кристализират определени икономически и социално-психологически детерминирани норми на поведение. Този процес е протекъл по време на прехода към родовия строй. Разбира се, тези норми още не са могли да бъдат отчетливо класифицирани като норми на морала или на правото. По своя характер това са по-скоро обичаи, изразяващи устойчиви привички, очевидно притежаващи определена целесъобразност. В тях са се концентрирали стихийно възникналите представи за полезното и вредното за рода или племето и в крайна сметка са били свързани с обособяването на обществения труд. Целта на такива норми е било поддържането и запазването на семейството и кръвнородствените връзки.

Много изследвачи като С. А. Токарев смятат, че тези регулатори на отношенията между хората в първобитните общини са имали нравствен характер². Като норми на морала разглежда правилата и изискванията, които са въздействали в първобитното общество, и В. Ф. Зъбковец, но смята за “табу” изразяването и описването на нравствеността на първобитния човек. Според този автор “родовите” норми съдържат в зачатък представи за добро и зло, тъй като поставили основите на правила за взаимопомощ, взаимозащита, на ендогамията и пр. Но като цяло това са били жестоки предписания, обусловени от изключително трудните условия на съществуване – противопоставяне на суровите сили на природата, необходимост

от защита при нападения от враждебни племена. На тази основа са изградени и извънредно жестоки санкции при нарушение на установените норми. Но тези правила на първобитното общество като мононорми не притежават още нито признаците на морала, нито признаците на религията, нито правни свойства, а са обособена синкретичност на съзнанието на първобитния човек, което се определя от въздействието на синкретичното битие и има характер и социално предназначение да поддържа целостността на общината, рода и пр.

За мононормите е характерно, че никога не давали преимущество на някой член от рода пред другите. Утвърждавали първобитно равенство. Възникването на тези мононорми е едно звено от еволюцията на човечеството. Тяхното усвояване води до култивиране на определени норми на поведение.

Преходът от родовото общество към системата на държавна организация е свързан с диференциация на социалните норми. Това е свързано с обособяването и фиксацията на норми на морала, правни норми, религиозни норми.

Социално-културният прогрес на обществото може да се разглежда като прогрес на неговите нормативни норми. Развитието на нормативните норми на конкретно-историческото общество може да се проследи чрез еволюцията на личностния аспект на културата, който най-ярко се проявява в развитието на такъв важен социален институт като правата на човека.

Избирането на този институт не е случайно. В него са концентрирани всички важни социално норми и принципи – не само правни; но и морални, политически, религиозни, философски и пр., които в различните епохи са придавали на този институт своеобразна окраска в съответствие с икономическата система и културата на обществото. Културният прогрес на обществото е невъзможен,

ако не се променя и придобива принципно ново в положението на личността, ако човек не получава с всяка нова степен в развитието адекватна свобода, разширяваща се, за да може той да твори и да става все по-активен. Този важен аспект на културния прогрес може да се проследи и разбере върху основата на анализ на нарастването на хуманното начало в морала, правото, религията, философията в съответствие с естественоисторическото развитие на обществото.

Така например античният роб е по-свободен от първобитния човек. Средновековният крепостен селянин е по-свободен от античния роб, а наемният работник при буржоазното общество е по-свободен от средновековния крепостник.

Правата на човека, техният генезис и социални корени, тяхното предназначение са една от "вечните" проблеми на социално-културното развитие на обществото. Този проблем е стоял хилядолетия в центъра на вниманието на политическото, правното, етическото, философското и религиозното мислене. Изследването и опознаването на природата на правата на човека в контекста на културата дава възможност за свързването им с историческата дейност на човека, за разкриване на тяхната значимост за развитието на човека, за социализацията на личността, за добиване на личностно измерение на културното развитие, за проследяване на приемствеността на нормите и ценностите, определящи границите на свободата на човека и изразяващи демократическите стремежи на напредничавата мисъл.

Процесът на историческото творчество на човека в голяма степен зависи от обема на неговите права и свободи, тъй като те определят неговите социални възможности, системата от връзки, взаимодействието и отношенията между хората в обществото.

Юридическото признаване на свободата в държава-

та съществува под формата на закон. Може да се каже, че законът – това са положителни, ясни и всеобщи норми, в които свободата придобива безлично, теоретическо съществуване и дава възможности за реализиране на практика.

Правата и свободите са универсален начин за взаимодействие на хората. След като е създадена в процеса на развитие на културата, институционализираната система на правата на човека става много важен механизъм, който осигурява функционирането на самата култура. Цялостният процес в тази сложна зависимост се характеризира с голямата роля на моралните норми, обичаите, традициите и др., които целенасочено и активно регулират междупersonностното и междугруповото общуване на хората.

Възникването на правата на човека като определени изисквания за създаване на минималните необходими жизнени условия за човешко съществуване е станало още при първобитнообщинния строй. Тези обособяващи се права са резултат от практическата дейност и са се базирали на обичаите, традициите, ритуалните предписания. Насочени са към осигуряване на взаимодействие между членовете на рода, племето и т. н. През този етап на общественото развитие не е имало диференциация на права и задължения. Ето защо е обяснимо, че действащите норми са се възприемали само в ролята на правила, еднакви за всички и необходими за поддържане на организираност в човешката общност.

С преминаването на обществото към икономическа система, изградена на основата на частната собственост, правата на гражданите започнали да се съизмерват с тяхното имуществено положение. През този етап на обособяване на държавното развитие за пръв път е възникнала гражданската идея или идеята за гражданина с определен комплекс от права и задължения. Възникването на тази идея е станало през VI – V в. пр. Хр. и е свързано с тези

райони в света, където духовната култура е била на най-високо равнище. Това предполага и определено равнище на развитие на политическата мисъл, на държавните форми на организация, на изкуството, литературата и пр. Казаното дотук се отнася за античните полиси – Атина и Рим. Именно полисът е първата в историята на човечеството форма на обществен живот, която може да се определи като граждански колектив. Полисът е успял да обособи, утвърди и предаде в наследство на поколенията огромното духовно богатство, идеите за гражданството и демокрацията³.

Идеите за правата на човека и гражданина са се оформили като компонент в политическите и философските концепции на представителите на античността. По това време политическата мисъл на древните демокрации е лансирала идеята за равноправие. Представители на това мислене и на тази идея са Перикъл и Демостен. Например в речите на Демостен “Против Лаптин” се казва, “че за всички съществуващи трябва да има един закон... Законът да не води до смущение на обикновените граждани и да не се оказват те в неизгодно положение”.

Древният философ Демокрит издига идеята за дълга на гражданина като етическа категория, който се състои в грижата на всеки гражданин за благополучието на полиса. Според него връзките между гражданите и полиса се коренят в етическите, а не в правните начала и носят нравствен характер, а не на правни отношения⁴.

3. Нормативността на правните и моралните отношения

Характерна за феодалните държави е липсата на единна правова система и в редица страни като Германия, Франция, Италия се е развивало преимуществено местното право. И при тези условия на феодализма идеята за равенство на всички пред закона започва да си про-

бива път. Например във феодалния правов документ – Великата харта на свободата от 1215 г. – в ст. 39, която много изследвачи наричат перлата в историята на Англия, е записано: “Нито един свободен човек не може да бъде арестуван или затворен, или лишен от владение, или обявен извън закона, или изгонен... и не ще постъпим с него по друг начин освен като по законова заповед на равни на него и според законите на страната”⁵. Разбира се, не може да не се оцени прогресивният характер на идеята, съдържаща се в тази статия, която е поставила бариера пред феодалния произвол и е насаждала изискванията за равенство пред закона.

През първия период на Френската революция (1789-1792) са издадени няколко законодателни актове, които включват прогресивни лозунги и насочване на буржоазията и целия народ: Декларация за правата на човека и гражданина – 1789 г., Конституцията от 1791 г., Новият углавен кодекс. С това се поставили правовите основи на новата буржоазно-демократическа законност, която е исторически прогресивно явление.

Голяма е ролята на Северна Америка и Франция в поставяне законовите основи на човешките права. Безспорно е значението на социалната ценност на буржоазно-демократичните права и свободи, защото са тласнали човечеството по пътя към свободата и са голям принос в съкровищницата на човешката култура.

Правото и моралът играят важна роля в системата на социалното регулиране. Предназначението на правните и моралните норми, които са възникнали непосредствено в обществените отношения и утвърждават специфичните начини на взаимодействие на хората, се състои в целенасоченото въздействие върху поведението на хората. По този начин се обезпечават интересите на преобладаващата част от обществото или на определени съсловия. Използването на разнообразните социални регулатори

става при отчитане спецификата на всеки от тях. Открояването и опознаването на общото и специфичното в правото и морала има голямо познавателно и практическо значение за определяне на начините за въздействие върху съзнанието и поведението на хората.

Правото възниква на определен етап от историческото развитие, когато са обособени новите производствени отношения, довели до преразпределение на собствеността вътре в обществото. А отношенията на собственост по своята същност са правни отношения, които обективно изискват законодателно закрепване.

Отношенията на собственост и политическата власт представляват "ядрото" на обществените отношения, които кристализират в правните норми, субективно отражение на които е държавното законодателство. Обособените правни норми бележат тенденции за излизане далеч зад границите на отношенията на собственост и политическата власт, като се разпростират в различни сфери на социалното взаимодействие на хората. Останалите области на обществени отношения, които не са обхванати от правните характеристики, се регулират от нормите на морала, религията, извънправните обичаи и традиции.

И правото, и моралът имат способността да проникват в най-различни области на обществения живот. Нито правото, нито моралът не се ограничават в предметно обособената сфера на социалните отношения. Те са свързани с поведението на хората в разнообразните и широки области на тяхното обществено взаимодействие. Като отчитаме тази особеност, вземайки под внимание "универсалността" на морала, неговия "всепроникващ" характер, можем да направим извода, че не трябва да се прави разлика, разграничаване между правото и морала по предметната сфера на тяхното действие. Истина е, че правото възниква и действа преди всичко в такива специфични сфери като отношенията на собственост и политическата

власт. Но тези сфери не са изолирани от морала. Същевременно действието на правото излиза далеч зад пределите на посочените отношения. Ето защо е необходимо да изтъкнем, че правото и моралът нямат специфични предметни или пространствено обособени сфери на обществени отношения, а действат в единно "поле" на социалните връзки. Оттук е очевидна общността, тясното взаимодействие на правните и моралните норми.

Общото между морала и правото наистина се поражда и гради върху основата на единните обществени отношения, но тя се допълва и от функционалното предназначение на двата феномена – правото и моралът формират еталони и стандарти, които спадат към ценностно-нормативните ориентации на обществото. Предписанията на правото и морала се формират под влияние на дейността на хората, на обществената практика, като се образуват определени връзки, отношения и форми на общуване, придобиващи в резултат от многократната повторяемост нормативен характер. В крайна сметка изискванията и нормите на правото и морала играят ролята на регулатори на човешкото поведение.

Общото между правото и морала произтича и от тяхната структурна характеристика. И двете системи представляват сложни и многоаспектни образowania. Поради това разкриването на тяхното социално действие може да стане само в единство на всички съставни елементи на тези системи – обществено съзнание, обществени отношения, норми и т. н.

Правното съзнание и правните норми, нравственото съзнание и нравствените норми действат в общото поле на обществените отношения, като изразяват различни техни специфични страни, своеобразието на средствата им за регулиране. С основание може да се каже, че единството на обществените отношения по необходимост определя общото между правната и моралната система. Този

извод за единството не означава отричане или пренебрегване спецификата на всяка от тези системи, на определената тяхна ориентация в различните страни на съзнанието и поведението на хората. Във връзка с това важно изискване е да отчитаме диалектиката на единната човешка дейност, която се проявява в диалектиката на правното и моралното съзнание, на правните и моралните норми.

Селективното открояване и разглеждане в правната и моралната система както в сферата на обществените отношения утвърдени норми, така и съответстващите им форми на съзнание предполага отчитането на условността при такова разграничение, доколкото съзнанието също е нормативно. Нормативната роля на правното съзнание в дълъг период от време се отричаше от някои юристи, които смятаха, че признаването на нормативността на правосъзнанието може да "принизи", да омаловажи нормативността на правото като държавно-властническо предписание⁶. Етиците не са изразявали съмнение в нормативния характер на моралното съзнание. Нещо повече – те признават тъждествеността на моралните норми и на нравственото съзнание.

Разграничаването на правните възгледи и правните норми не бива да се свежда до простата формула: правните възгледи предшестват образуването на нормите, които издава или с които санкционира държавата. Не е трудно да се направи разликата между правното съзнание и законодателните предписания. Но правната норма и принципите на правното съзнание като съждение и ценностен ориентир не могат лесно да се разграничат при различните социално-икономически системи и исторически времена.

Трябва да се отчита и фактът, че правните норми в много случаи се формират през дълъг период от време, преди и до тяхното законодателно утвърждаване, и че механизъмът на тяхното функциониране като повтарящи се

форми на взаимодействие на хората е близък до регулиращата роля на правното съзнание. На тази основа може да се направи изводът, че общото между правната и моралната система се определя не само от общността на влизащите в тях обществени отношения, но и от характера на взаимодействие на вътрешните структурни елементи на тези системи, на правите и обратните връзки между отношенията, съзнанието, нормите, на движението и взаимопреходите на едни елементи в други. Ето защо само при отчитане на сложните сфери и граници на вътрешните взаимовръзки между елементите на всяка система може успешно да се разбере и опознае единството на тези системи. Това дава възможност да се изясни определящата роля на тези връзки върху ориентацията на различните аспекти на единните обществени отношения.

Официално утвърдената нравственост във всяко общество се намира в единство не само с политиката, но и с правото. Единството на икономическите и политическите основи обуславя общото в съдържанието на тези два елемента на надстройката. Правото, както и нравствеността, по своеобразен начин отразяват и изразяват интересите и волята на хората.

Формата на изразяване на волята на хората е нормата. Но както видяхме, съществуват правни и нравствени норми и те по специфичен начин изразяват интересите на хората или на част от обществото. В литературата се среща тенденция за пълно отъждествяване на нравствеността и правото, както и противоположната – за рязкото им разграничаване. Подобни крайности са несъстоятелни. Необходимо е да се вижда както единството, така и различните страни на нравствеността и правото.

4. Рационална субективност в морала и правото

В повседневния живот обикновено за нравствено се смята това, което допринася добро за другите хора, за об-

ществото. Един от критериите за моралност е обективният резултат – постъпката. За хората се съди по това какво правят, от какви намерения се движат и действат. Но когато се характеризират духовният свят и богатство на човека, не е достатъчно да се познават само обективните резултати от поведението. Необходимо е да се опознава и отношението на човека към собственото му поведение – неговите мотиви и предвидливост за възможните последиствия, резултати от собствените постъпки. Освен това трябва да се знае, че желаем или не желаем, ние винаги се сблъскваме и със случайности. Без изясняване на целите и мотивите за действие е невъзможно да се оцени поведението на личността, нейната отговорност и вина.

Същността на субективния момент на действие е обусловена от този важен момент и връзката между субективните и обективните фактори за постъпките е невинна еднозначна. Понякога дори те са в противоречие помежду си. Като полезен резултат доброто може да бъде следствие на злото по замисъл, и обратно, като резултат на добри намерения могат да се получат вредни последиствия, т. е. зло. Дори понякога между резултатите и мотивите на поведение може да няма връзка. Полученото случайно добро всъщност няма нравствена ценност, така както случайното зло не трябва да се смята за безнравствено. На тази основа на размисъл може да се направи изводът, че всяка нравствена оценка се опира не само на резултатите от действието, а преди всичко на мотивите и целите, намеренията на човека.

За правната оценка на поведението може да се каже, че има по-друг характер. Такава оценка на личността се прави в случаи, когато намеренията и действията съвпадат, т. е., когато човек осъществява своите намерения. Ако няма действия, ако няма резултат, тогава не може да се поставя въпрос за правна оценка. Правото не е в състояние да съди хората само за това, че в съзнанието, в ду-

шата на даден човек има зли мисли и намерения. Това е така, защото не може да се установи точно намерението, замисълът без неговото проявление в дела. По отношение на неосъществените намерения правото може да ги разглежда само като фактор за заплаха, като профилактично средство. Този важен момент понякога не се отчита от правното законодателство. При такива случаи съответните органи отговарят на жалбите на гражданите, че тези институции предприемат мерки само когато са налице факти на проявление, на реализирани определени намерения. А намерението според нас трябва да се смята за частично "проявление" и в този случай, когато за него стане известно по безспорен начин.

Според правото се наказват хора за извършени престъпления по отношение на други личности и на обществото. Обаче законодателството прави рязко разграничение между преднамерените и непреднамерените престъпления. Правото не наказва чисто случайното зло, където няма умишлени действия, нито пък от невнимание. То осъжда преднамерените престъпления, но не може да наказва намеренията, които не са реализирани. Известно е на всички ни, че правото осъжда опитите за извършване на престъпление. Това е така, защото опитът се смята за нещо повече от намерението.

Сферата на прилагане на нравствените оценки е много широка. Тя включва в себе си и субективните намерения, вътрешното самосъзнание или съвестта. Правото определя границите на свободата и действията на хората, утвърждава санкциите, наказателните мерки за нарушаване на тези граници. А нравствеността определя ценността на съзнателното, доброволно действие на човека, насажда формите и параметрите на доброто и злото, на моралността и аморалността.

Даден човек може да спазва юридическите регламентации, но това още не означава, че е нравствен. Нещо по-

вече — той може да няма необходимите морални качества. Същността е в това, че спазването на законите може да бъде обусловено не основно от вътрешно убеждение и стремеж към справедливост, а да става под въздействието на страха от наказание. Както беше обосновано вече, без опознаване мотивите на поведението е невъзможно да се характеризира нравствената ценност на постъпката.

Изясняването на мотива има голямо значение и за правната оценка на действията. Във връзка с това съвременното право не би трябвало да признава принципа на обективната вменяемост. При детайлно разглеждане на престъпленията е необходимо да се отделя внимание на субективната страна на постъпката. Когато е налице съзнателно реализиране на престъпление, последното намира израз в понятието вина. Определянето на вината и отговорността предполага добро опознаване както на обективните резултати, така и на субективните страни на действията, а именно на мотивите и целите.

От изложеното става ясно, че по съставните моменти отговорността от нравствена и отговорността от правна гледна точка не се различават съществено. За двата аспекта са необходими знания за обективните и субективните моменти, а принципно важни са субективните елементи. Обаче тези гледни точки се отличават една от друга по степента на оценка на обективния момент. Правото се съобразява с мащабите и определеността на обективните фактори в по-голяма степен в сравнение с нравствеността. Във връзка с това е достатъчно да се посочи, че наказанието за престъпление се определя в съответствие с мащабите на неговите обективни резултати. В сравнение с това нравствената оценка не се поддава на количествена диференциация. Казват, че който е крал дребни неща и който е крал в по-големи мащаби, е все крадец за обществото. В такъв случай правото повече в сравнение с нравствеността обръща внимание на обективния момент⁷.

Всичко това не значи, че субективният момент няма решаващо значение за правото. В параметрите на обективните моменти правото се е ограничавало през ранните етапи от развитието на цивилизацията. Защото тогава не е имало още възможност да се взема под внимание разликата между намерение, невнимание и случайност. С развитието на обществото и правната наука се въвежда и утвърждава за използване на понятието умисъл. Това частично се е отразило вече в такива правови кодекси, като законите на Хамураби, Ману, Мойсей, в правото на древна Гърция и др. С развитието на историческия процес и усъвършенстването на обществения живот все повече на преден план в правото излиза субективният компонент в сравнение със значението на обективния. Но независимо от това относително ограничение на обективния момент правото отделя по-голямо внимание на него, отколкото на нравствеността.

На тази основа не може да се прави изводът, че нравствеността е сфера на чисто субективната дейност на хората, без да притежава някакъв обективен критерий. Ако нравственият свят на всеки човек би могъл да бъде абсолютно "замкнут", не би съществувала и представа за нравствеността.

Правото прави разлика между физическа случайност, невнимателност и зла умисъл. Възможностите за такова разграничаване са обусловени от това, че съществува неразривна връзка между вътрешния субективен свят и обективната дейност на човека, между неговата съвест и делата му. От изложеното дотук следва, че различието между нравствеността и правото не може да се основава само на различието между субективните и обективните моменти.

Според Г. Хегел както нравствеността, така и правото представляват единство на общата и единичната воля, затова между тях няма съществена разлика. Съгласува-

ността на единичната и обществената воля е важно условие за реализиране на нравственото поведение и на справедливостта, а тяхното противопоставяне е източник на безнравственост и несправедливост.

Правото според Г. Хегел включва в себе си нравствеността като своя крайна, висша степен. Обективноидеалистическата система на Хегел е дала отпечатък и върху неговите правни и стически възгледи. По-нататъшната разработка на Хегеловата концепция за правото е направил неговият ученик, специалист по криминалистика Кьостлин.

Друг подход към този въпрос е приложил основоположникът на класическата школа по право Анселм Фойербах. Той прави рязко разграничение между правото и нравствеността, основавайки се на противоположността между детерминизма и индетерминизма. Според А. Фойербах в сферата на нравствеността цари свобода (индетерминизъм), в областта на правото господства необходимостта (детерминизмът).

Подобна концепция също трудно можем да възприемем без резерви. Ако допуснем, че понятията "свобода" и "необходимост" съответстват на максимални и минимални изисквания, които обществото предявява към личността, можем да кажем, че в случая има известна степен на истина. Правото може да се нарече оная сфера на необходимост, в смисъл че то представлява система от минимални изисквания на общественно-държавната воля, на която се задължава да се подчинява индивидуалната воля. А нравственост може да се нарече сферата на свободата в такъв смисъл, че тя може да се представи като система от максимални изисквания на обществената воля, на която личността се подчинява доброволно. Или свободата може да се изрази и като самоопределеност за действие.

Сред по-голямата част от публикациите преобладава мнението, че разликата между правото и нравственост-

та се състои във формите на утвърждаване и средствата за въздействие. Това е вярно, но с него не се изчерпва въпросът, защото и с изложеното все още не се посочва разликата между предмета на правото и етиката.

В сферата на правните норми влиза също типът на нормите за позволеното поведение. Следователно съществуват правни норми за задължение, за забрана и за позволени действия. Държавата наказва този, който не изпълнява своите правни задължения за действия. Например аз имам право да подам иск към нечестния длъжник и чрез съда да си върна парите. Но ако аз не се възползвам от тези права, никой няма да ме накаже заради това. Всъщност аз сам се наказвам, защото губя парите, които ми дължат.

Съвсем друг характер имат нормите за желателно и нежелателно поведение. По своята същност те представляват максимални условия за обществен живот и ред и затова не се нуждаят от гаранции от страна на държавната принуда. Против нарушенията на тези норми са насочени не принуждения и наказания, а порицанията от страна на общественото мнение, които се определят от съзнателността на хората, от обичаите и традициите. Самите термини "желателно" и "нежелателно" говорят за това, че изпълнението на тези норми е въпрос на вътрешните стремежи, на волята на човека, а не на външна принуда.

Такова поведение, обусловено от собственото желание, от собствената воля, подлежи на нравствена оценка. Наистина в повечето случаи справедливият човек едновременно се проявява и като нравствен. Защото неговите справедливи действия се обуславят не от страха пред закона, а от личния стремеж към справедливост. Разбира се, с нравствена ценност е обогатено това поведение, което нито реално, нито потенциално не се включва в компетенциите на правото.

От изложеното следва, че правните и нравствените норми се различават по моментите на санкции и външно между тях съществуват своеобразни отношения като че ли от "количествен" характер. В този смисъл Г. Бандзеладзе пише, че правото е минимум нравственост, а нравствеността е максимум право.

В действителност под тази "количествена" разлика се крие качествената разлика между техните същности. Минималното, т. е. правното изискване, се състои в това, че на никого не трябва да се причинява вреда. Максималното, т. е. нравственото изискване, се заключава в това, че с всичко възможно трябва да се помага на другите. Присвояването на чужди блага се санкционира от законите, на отказът на помощ на нуждаещи се не се наказва от никого друго, освен от собствената съвест. Сферата на нравствеността е собствено сфера на съвестта, но тя се проявява и в обективните действия. Сферата на правото е сфера на външните обективни действия, но те могат да бъдат разбрани само в единство с вътрешното разположение на действащия субект.

Правото се проявява като израз на държавната воля, а нравствеността – като израз на общественото мнение. Истина е, че много правни норми същевременно са израз и на общественото мнение, а много нравствени норми на свой ред съвпадат с държавната воля. Това се обяснява не с идентичността на нравствеността и правото, а със съответствието между обществената и държавната воля.

Различието между правото и нравствеността може да стане ясно при съпоставянето на престъплението и безнравствената постъпка, на юридическия и нравствения дълг. Подобно съпоставяне показва, че правото се отличава от нравствеността по същество само по моментите на санкциите и по интензивността на изискванията. Общото между тях се заключава в това, че както нравствената, така и правната оценка, се отнасят за поведението,

ако то засяга интересите на други личности, на обществото и носи съзнателен характер.

Изясняването и опознаването на общото и различното между нравствеността и правото дава възможност да си обясним и взаимоотношението между тях. Степента на взаимното влияние на тези форми на общественото съзнание се определя от конкретните социално-исторически условия.

Правото винаги е било и си остава едно от средствата за утвърждаване на едни или други нравствени норми и за тяхното превръщане в привички. И колкото е по-трудно да се утвърдят дадени норми, толкова в случая е по-голяма ролята на правото. Оттук следва изводът, че не трябва да се допуска отслабване на правото, ако не е осигурен нравственият прогрес на обществото. Там, където в обществото е постигната висока и нарастваща роля на нравствеността, засилване и укрепване на вътрешните санкции – съвестта, става ненужно да се прилага законът и да се предприемат външни санкции. За граждани или части от обществото, които са стигнали до такава висока нравствена съвест, нормите на правото се трансформират в морални. В случая някои елементи на правото постепенно се поглъщат или снемат в нравствеността⁸.

Общото в правото и морала е обусловено и от това, че правните и моралните норми винаги се явяват като закрепване, фиксация на съществени изисквания и на тази основа се формулира дължимото. Във връзка с това, че формирането на тези норми започва в обществените отношения, може да се каже, че те фиксират тази реалност, която ги е породила. Но ролята на социалните норми се състои не само в определяне и установяване на съществено то й изискване, а и във формулирането на дължимото, желаното, необходимото от гледна точка на обществото или на социалната група. Към стихийния процес на формиране на социалните норми се отчита и допринасящият про-

цес на активна духовно-творческа дейност на хората, обособяваща и издигаща на основата на познаване социалната практика на развитие на обществените отношения изисквания за дължимото. В своята основа дължимото винаги изхожда от същественото, от най-важното в изискванията, но то обективно се представя и утвърждава като нов етап на неговото развитие. В случая става дума за противоречие на развитието, изразяващо се във взаимовръзките на дължимото и съществуващото изискване. Това противоречие се определя от социалната роля на ценностно-нормативните регулатори, насочващи не само към поддържане на съществуващото, но и към неговото развитие и придобиване на ново качество. Ето защо като правило всеки нов исторически тип права и системи на морала не само поддържат породилите ги условия, но са и средство за развитието им, фактор за прогреса.

Въпреки че езикът на правото и логическата форма на изложение на правните норми изглеждат като най-концентриран израз на дължимото, правната норма, както и всяка друга социална норма, представлява не само предписващо съждение, но и информация за съществуващото. Затова е правилно регулативните свойства на правните и моралните норми да се разглеждат в единство с тяхното познавателно значение.

Структурата на дължимото намира въплъщение в качеството на система от правни задължения, без които не можем да си представим и е невъзможно социалното действие на ценностните регулатори. Същевременно дължимото като изискване за определено поведение е не само система от императиви, които се предявяват към индивида на всяка човешка общност, а те са и изисквания към субекта на социалното общуване за реализиране на определен ред в отношенията между хората. Цялостната система на изискванията, императивите създават социалните връзки във вид на юридически и морални права и за-

дължения. Такива правни изисквания, като “спазвай закона”, “не кради”, отразени в системата на юридическите задължения, не биха оказали ефективно въздействие върху поведението на хората, ако не кореспондираха с юридическите права, които са създадени за опазване на определен правопорядък и за възможност в случай на нарушения на утвърдените изисквания да се възстанови законният ред в обществените отношения. Моралните изисквания като: “прави добро”, “уважавай достойнството на човека”, от една страна, са като морални задължения. От друга страна, обуславят моралното право на личността да разчита на уважение от страна на другите хора, на тяхното добро отношение.

В сложните и противоречиви връзки на дължимото и съществуващото са включени и противоречивите взаимодействия на правата и задълженията. Подобни противоречия в еднаква степен са присъщи на правото и морала, фиксирайки съществуващото и формулирайки дължимото в системата на правата и задълженията. Те се утвърждават като еталони за оценка на дейността, на поведението на хората.

Нормите на правото, както и нормите на морала са ценности, които не съществуват абстрактно, изолирано от живата практическа дейност на хората. Претворявайки се в отношенията между хората, правните и моралните норми се явяват в известен смисъл техен еквивалент, който дава представа за системата на правните и нравствените ценности на даденото общество.

Формирането на дължимото винаги е свързано с оценка на реализираното поведение, която е израз на субективната заинтересованост на обществото, на социални групи и др. в определени еталони, в норми за удовлетворяване на своите интереси. Ето защо формулирането на дължимото като ценност, като идеал, като образец е невъзможно без оценка. Защото оценката дава възмож-

ност от многобройните форми на обществени взаимоотношения, взаимовръзки и взаимодействия да се направи избор на най-точно отговарящите на съответните задачи и цели, стоящи пред хората, обществото или отделни социални групи.

Дължимото намира израз в нормите. А то е едновременно и резултат на оценките, на поуците и изводите, то е същевременно и еталон за оценките, определени във формите на бъдещото поведение. Във връзка с това нормите се обособяват в качеството на своеобразна система от оценки на обективните реалности, като своеобразно концентриране, синтез на ценности и оценки. Но в този контекст правото и моралът се реализират като нетъждествени системи от оценки на социалните реалности. Това означава, че отношенията между хората се оценяват от различни позиции и критериите за оценки се явяват под формата на различни категории. Преди всичко моралните оценки са в по-голяма степен универсални, по-широки и по-богати по своето съдържание.

Както е известно, универсалните категории на морала са добро и зло. Още И. Кант е писал, че единствените обекти на практическия разум, които се явяват под формата на императиви, са обекти на доброто и злото. И наистина, всички реалности, всички действия и цялостното поведение от гледна точка на нравствеността се оценяват като добро или зло за обществото.

С възникването на държавата и правото тези оценки са обхванали и цялостния и многообразен живот в сферата на държавно-правните явления. Наистина в параметрите на политиката, на държавата, на правото практически няма отношения, които да попаднат вън от територията на оценките от позицията на добро и зло и основаните на тяхна основа морални категории. Като се изучават взаимоотношенията и взаимовръзките между правото и морала, с основание може да се констатира, че всичко в правото

и правните действия се поддава и подлежи на морална оценка и преди всичко подлежи на класификация от аспекта на категориите добро и зло. Такова оценъчно отношение трябва да се разглежда като една от формите на връзка на правната и моралната система.

Същевременно трябва де се отбележи, че моралът се явява като една от страните на правните отношения. Това е доколкото тези отношения засягат коренните интереси на хората и те подлежат не само на юридически, но и на морални оценки.

Самата същност на правото като обществено явление, което възниква и функционира в процеса на социалното общуване и взаимодействие между хората, в реалните обществени отношения, обуславя неговото нравствено съдържание. Защото на практика не съществуват социални връзки, които в крайна сметка да не се поддават и подлежат на морална оценка, на морално регулиране.

Но във всяка правна система могат да се срещнат норми, които включват организационни, технически и др. правила, но нямат морален заряд. Например законодателно установените форми на протокола на съдебните заседания или изискванията за нотариалното освидетелстване чрез документи не притежават каквито и да било морални ценности.

Може да се каже общо, че правото е социалноетическа категория. Защото то винаги органично включва морала, волята на дадено общество, на социални групи и пр., които формират и налагат правните норми чрез законодателната власт. Същевременно моралът е неотделим от правото, тъй като нравствеността е една от страните на правните отношения.

Нравствеността на правото е специфичното проявление на неговите ценностни характеристики. Разгледано като явление, правото противостои на беззаконието и произвола, изпълнява важната социална роля – да внася и

поддържа ред и дисциплина в отношенията между хората. Правото се обособява тогава, когато се формират нови производствени отношения, нова обществена система, система на производство и разпределение, на професионална диференциация, при която не е по възможностите на моралното регулиране самостоятелно и единствено да координира отношенията между личността и обществото, между личностите и се появява потребност от построги и задълбочени, задължителни форми за въздействие върху посочените отношения. Разгледана задълбочено, тази исторически необходима форма за социално регулиране по своята същност не е само правна. Тя е и морална, доколкото юридическата регламентация на обществените отношения е израз на справедливостта, обусловена от материалните условия на живот, които издигат бариера срещу анархията, произвола и хаоса. От гледна точка на общественно-историческия прогрес може да се направи изводът, че правото може да се разглежда и като морална ценност, чието съдържание се развива и задълбочава от една социално-икономическа система към друга.

Правната система, както бе отбелязано, като цяло подлежи на морална оценка. Очевидно е, че правната действителност може да бъде разглеждана през призмата на категориите добро и зло, съвест, чест, достойнство, отговорност и пр.

От гореизложеното възниква въпросът могат ли да се прилагат правните оценки към моралните явления? Отговорът може да се даде само на основата на открояване общите критерии на правните оценки, които се конкретизират след това в системата на правните категории и оценки.

От исторически аспект правото се обособява като че ли за компенсация на "недостъпните" възможности на морала, което се появява при възникване на частната собственост и политическата власт. При тези условия правото

се утвърждава като мяра, мащабност на поведението на хората, регулирайки го в интерес на тези, които политически господстват и предлагат, обсъждат, приемат законите. Оттук следва, че правото е израз на тяхната воля⁹.

Това измерение на поведението, като се използва правната норма, т. е. оценката от етиката на неговата правомерност, се появява в ролята на основна, най-обща оценъчна правна категория. Като оценяваме социалните явления на правомерни и противоправомерни, ние използваме най-общия класификатор за определяне на техните места в сферата на правните реалности.

На тази основа можем да запитаме: възможно ли е да се оцени огромното поле от морални явления, като се използва категорията правомерност? Тук може с основание да се каже, че обществените отношения, пораждащи правните и нравствените норми, са взаимопреходни. Моралните отношения в своя "чист" вид са само като част от обширната сфера на социални връзки, в които е включен и моралът. Именно към тази част от материалните отношения са неприложими правните оценки, т. е. дадена област си има своя строго специфична природа, своя особена същност, свързана с интимните страни на духовния живот на човека и затова не може да бъде обект на външна намеса. По този въпрос Г. Хегел е точен и категоричен: "Моралната страна и моралните заповеди, като засягащи волята и самата нейна истинска субективност и особеност, не могат да бъдат предмет на положителното законодателство"¹⁰.

5. Правни и морални оценки

Оценка на другите сфери на нравствените отношения, освен интимните, е възможна от гледна точка на тяхната правомерност, макар и често пъти да не може да даде допълнителни данни и насоченост за развитие на моралните отношения. Трудностите за прилагане на правните

оценки към моралните явления са свързани с определената сложност за селективното отделяне на моралните аспекти на обществените отношения.

Разглеждайки проблема на правните и моралните оценки, откроявайки тяхната специфичност, е необходимо да отбележим важното обстоятелство, че доближаващото правото и морала са преди всичко универсалните морални категории добро и зло, правните категории правомерно и противоправомерно. Те намират своята конкретизация в общата за тези социални регулатори категория справедливост. Тази категория се обявява от етиците за специфична морална, а от юристите за специфична правна. Всъщност социалната справедливост е оценъчна категория, пронизваща и отразяваща всички обществени отношения, включително правните и моралните. Затова някои автори като руския изследвач правилно отбелязват, че категорията справедливост е една от най-важните и е едновременно етическа и юридическа.

Справедливостта в социална интерпретация се явява оценъчен критерий, определящ способността на правото активно да защитава интересите на хората, да служи като средство за определяне границата на свободите, да бъде в ролята си на ценностен ориентир за поведението, на официалните общозадължителни правила, които се осигуряват със средствата на държавна принуда.

Взаимоотношенията между правото и морала не могат да бъдат разбрани и реализирани без разбиране на понятието справедливост. Но то е едно от най-сложните понятия и представи на съвременната човешка цивилизация, съществен критерий на философията и етиката в историческото им развитие. Освен това справедливостта е и много важна, а понякога и главна ценност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лукашева, Е. А. Право, мораль, личность. М., Наука, 1986, с. 15.

² Токарев, С. А. Проблемы общественного сознания докл. эпохи. Л., 1972, с. 278.

³ Утченко, С. Л. Политические учения Древнего Рима. М., 1977, с. 41.

⁴ Нерсесенц, В. С. Политические учения Древней Греции. М., 1979, с. 78.

⁵ Лукашева, Е. А. Цит. съч., с. 62.

⁶ Пак там, с. 76.

⁷ Бандзеладзе, Г. Этика. Тбилиси, 1970, с. 114.

⁸ Пак там, с. 119-120.

⁹ Лукашева, Е. А. Цит. съч., с. 86.

¹⁰ Гегель. Соч. Т. 7. М., с. 233.